

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

TL1060 Hakas Türkçesi II Ders Notu: 3. Ders “Hakas Türkçesinde Ad Yapımı”, Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2021.

Yapıları Bakımından Adlar ve Ad Yapımı

Adları yapıları bakımından (пүдістері хоостыра) üç gruba ayırmak mümkündür:

- a) Basit (пүтпеең)
- b) Türemiş (пүткеең)
- c) Birleşik (хадыл)

Ad Yapımı /Адалыс пүдірері

Hakas Türkçesinde kelimeler

1. Kelime türetme ekleri (сөс пүдірчеең аффикстер (хозымнар))
2. Birleştirme (сөстернің палғалызынаң) yoluyla kelime türetilir.

Söz Türetme Ekleri (Сөс пүдірчеең аффикстер (хозымнар))

Addan Ad Türeten Ekler

Hakas Türkçesinde en sık kullanılan addan ad türeten ekler şunlardır:

1. [+чы/+чі, +чы/+чі]

Hakas Türkçesinin en işlek eklerinden biri olan {+CI}, Hakas Türkçesinin ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı isim kök ya da gövdesine eklenerek meslek adları yapar.

1.1. Meslek adı yapar:

аңчы “avcı” < аң “av, yabanî hayvan” + чы

имчі “doktor” < им “ilâç” + چی

палыхчы “balıkçı” < палых “balık” + чы

чарғычы “hakim” < чарғы “mahkeme”+ чы

орынчы “vekil” < орын “yer”+ чы

садыҕчы “satıcı” < садыҕ “satış, ticaret” + чы

істезігчі “araştırmacı” < істез-іг “araştırma” + چی

атыҕчы “atıcı” < ат- “ateş etmek” –ыҕ + чы

санчы “muhasabeci” < сан “sayı, hesap” + чы

хоосчы “ressam” < хоос “resim” + чы

хабарчы “muhabir” < хабар “haber” + чы

1.2. Çeşitli halk edebiyatı türlerini anlatan, söyleyen kişi anlamında kelimeler yapar:

нарпахчы “masalçı” < нарпах “masal” + чы

нымахчы “masalçı” < нымах “masal” + чы

тахпахчы “tahpahçı, tahpah söyleyen” < тахпах “dört ya da sekiz dizeden oluşan şarkı” + чы

ырчы “şarkıcı” < ыр “şarkı” + чы

сарынчы “şarkıcı” < сарын “şarkı” + чы

1.3. Eklendiği isim tabanının adı olduğu eylemi yapan anlamı verir:

араласчы “katılımcı” < аралас “karışım” + чы

көрігчи “seyirci, izleyici” < көр- “görmek” –іг + чи

арачылағчы “kurtarıcı” < арачыла- “kurtarmak” -ғ+ чы

полысчы “yardımcı” < польс “yardım” + чы

1.4. Eklendiği isim tabanının belirttiği duygu ya da fikri benimsemeyi gösteren adlar yapar:

пастағчы “kılavuz (taygada), yenilikçi” < пастағ “başlangıç” + чы

аарлағчы “misafirperver” < аарла- “ağırlamak” -ғ+ чы

ыырчы “düşman” < ыыр “düşmanlık” + чы

күннегчи “kıskaç” < күннег “kıskaçlık” + чи

уйатчы “utangaç” < уйат “utanç” + чы

чөрісчи “yürümeysi seven” < чөріс “yürüyüş, gezme” + чи

1.5. Geldiği ismin bildirdiği nesne ile ilgili kişi adı yapar:

аалчы “misafir” < аал “köy” + чы

ипчи “kadın” < иб “ev” + чи

чаачы “savaşçı” < чаа “savaş” + чы

1.6. Bazı eylemlere de bu ek muhtemelen {-AçI} ekine analogik olarak, fiilin bildirdiği işi yapan anlamında kelimeler türetmek üzere bu ek getirilmiştir:

істенчи “emekçi” < істен- “çalışmak, emek vermek” + чи

хадарчы “çoban, bekçi” < хадар- “beklemek” + чы

үгренчи “öğrenci” < үгрен- “öğrenmek” + чи

үгретчи “öğretmen” < үгрет- “öğretmek” + чи

2. [-дас]

адас “adaş” < ат “ad, isim”

харындас “kardeş” < харын “karın”

Eylemden Ad Yapan Ekler

3. [-м, -ым, -ім]

оортам “yudum” < оорта- “yudumlamak”

алтам “adım” < аалта- “adım atmak”

чарым “yarım” < чар- “yarmak, ayırmak”

поом “demet” < поғ- “boğmak, sıkmak”

4. [-хы, -кі, -ғы, -гі]

чарытхы “lamba” < чарыт- “aydınlatmak”

сапхы “tırpan” < сап- “vurmak”

искі “kürek” < ис- “çekmek; kürek çekmek”

сүрткі “merhem” < сүрт- “sürmek”

чарғы “yargı” < чар- “yarmak, ayırmak”

5. [-к, -х, -ых, -ік]

хоных “yaşam” < хон- “geceyi geçirmek; yaşamak”

азырых “kol, ayırım” < азыр- “ayırmak”

чарых “ışık, dünya” < чары- “parlamak, aydınlanmak”

харбах “avuç” < харба- “kavramak”

ағбах “dağınık, uzun tüylü” < ағбай- “dağınık, saç başı karışık olmak”

6. [-ах, -ек]

кизек “parça” < кис- “kesmek”

хозах “ek” < хос- “eklemek”

тузах “köstek; tuzak” < туза- “ayağına köstek bağlamak; ilmik ile kuş avlamak”

7. [-хыс, -кіс, -ғыс, -гіс]

чысхыс “bez” < чыс- “silme”

өткіс “boğaz, geçilecek yer” < өт- “geçmek”

пасхыс “merdiven” < пас- “basmak”

абытхыс “beşik” (dial.) < абыт- “sallamak”

8. [-хан, кін]

тутхын “kaçırma” < тут- “yakalamak, tutmak”

татхын “lezzet” < тады- “herhangi bir tada sahip olmak”

9. [-чых, -чік, -чык, -чік]

хончых “komşu” < хон- “geceyi geçirmek; yaşamak”

хазалчых “diken” < хазал- “batmak”

айланчых “girdap”, “hortum” < айлан- “dönmek”

10. [-чах, -чек, -чах, -чек]

түүнчек “düğüm, bağ” < түүн- “düğümlenmek”, түг- “düğümlemek”

сыынчах “kama” < сыын- “sığışmak, yerleşmek”, сың- “sıgmak”

11. [-ба, -бе, -па, -пе]

сөзирбе “balık ağı” < сөзир- “sürüklemek, taşımak”

кирпе “kümes” < кир- “sokmak, girdirmek”

12. [-ғ]

аблағ “saldırı, kuşatma” < абла- “saldırmak, kuşatmak” –ғ

ағырығ “hasta” < ағыр- “hasta olmak”- ығ

азығ “dağ geçidi” < ас- “aşmak” -ығ

азырағ “yem” < азыра- “beslemek” –ғ

айығ “kendine gelme” < айыл- “ayılmak, kendine gelmek”

алдағ “ikna, teskin” < алда- “ikna etmek, teskin etmek”

алдырығ “davet, çağrı” < алдыр- “çağırmaq”

13. [-нды, -інді]

азыранды “annesi olmadan, başkası tarafından beslenen hayvan; besleme; birinin evinde karın tokluğuna çalışan kişi” < азыран- “beslenmek”

тастанды “atık; terkedilmiş” < тастан- “atılmak, fırlatılmak”

кирінді “ek” < кирін- “sokulmak”

кизінді “kırpıntı” < кизін- “kesilmek”

14. [-л]

азырал “yem” < азыра- “beslemek”

чырғал “şenlik” < чырға- “zevk almak; eğlenmek”

15. [-с, -ыс, -іс]

айланыс “dönme, dönüş” < айлан- “dönmek”

алғас “hayır duası” < алға- “hayır duası etmek”

чарас “barış, anlaşma” < чара- “уymak; yaramak; çözülmek”

сарғаас “tahılı kabuklarından vb. ayırmaya yarayan bir kap” < сарға- “alet yardımıyla tahılı kabuğundan ayırmak”

ілес “(Kaç.) olta” < іл- “takmak, asmak”

16. [-бах, -бек, -мах, -мек, -пах, -пек]

оймах “çukur, çukurluk” < ой-

сүүмек “torba” < сүг- “süzme, sarmak”

чаймах “küçük tabak” < чай- “yaumak”

тахпах “genellikle dört dizeden oluşan lirik şarkı, mani” < ETü. taq-

17. [-ын, -ін]

чадын “yatılan yer, yatak; dinlenme” < чат- “yatmak”

ағын “akım, kuşların göçü” < ах- “akmak”

18. [-т]

маңзыт “acele” < маңзыра- “acele etmek”

хурут “kurutularak yapılan bir tür peynir” < хуру- “kurumak”

чазыт “sır, gizem” < чазын- “saklanmak, gizlenmek”

хызаат “sıkışıklık” < хыс- “kısmak, sıkıştırmak”

пазыт “adım” < пас- “basmak, gitmek”.

19. [-FAc]

Ekin asıl biçimi –XAs olmakla birlikte ünlü ile biten sözcüklere eklendiğinde ekin ünsüzü iki ünlü arasında düşer. Bu durumda Kaç ağzında uzun yuvarlak-geniş ünlü, Sagay ağzında ise uzun düz-geniş ünlü ortaya çıkar. Yazıda uzunluk gösterilmez.

тырбос “tırmık” < тырба- “tırmıklamak; tırmalamak”

сығырточ “ışık; düdük” < сығырт- “ışık sesi çıkartmak, ıslık sesi çıkarttırmak”

хайырғос “kesici aletleri keskinleştirmeye yarayan alet” <хайыр-
“keskinleştirmek”

Hakas Türkçesine Moğolcadan geçmiş olan ad yapım ekleri de vardır. Bu eklerle türemiş biçimlerin kökleri çoğunlukla Hakas Türkçesinde tespit edilemez ya da düzensiz olarak sözcüklere eklenirler.

20. [-ан, -ен]

чайаан “ilah, yaratıcı” < чайа- “yaratmak”

сүген “balık avlama sepeti” < сүг- “süzme”

ухаан “bilgelik, akıl, anlayış” < ух- “(Şor.) anlamak; duymak; dinlemek”

21. [-ґор, -ґөр]

тулґор “baraj” < тулґа- “kapatmak, engellemek”

илґөр “raf” < ил- “takmak, asmak”

Birleşik Sözcükler

Hakas Türkçesinde birden fazla kök ya da gövdenin birleşimiyle de yeni sözcükler yapılabilir. Bu tür sözcüklere “birleşik söz (хадыл)” denir.

Birleşik adları da yapısına göre dört gruba ayırmak mümkündür:

- 1) İkillemelerden oluşan birleşik sözcükler (хос хадыл): ідіс-хамыс “kap kacak”, ас-тамах “yemek”, чоох-чаах “sohbet”, хурт-хоос “börtü böcek” vb.
- 2) Tamlama biçimindeki birleşik sözler (чарыдыґ палґалыстыґ хадыл сөстөр): чалґыс азах чол “keçi yolu”, тиин хады “kırmızı yabanmersini”, чар ханат “yarasa”, тискер азах “köstebek”, сарыґ сеек “sivrisinek”, хара суґ “kaynak suyu” vb.
- 3) Каунаşık birleşik sözler (піріккен хадыл сөстөр). Аyrı kök ya da gövdeler birleşirken ses değişimine de uğrarlar. хызылґат “kırmızı frenk üzümü”, хараґат “kara frenk üzümü”, тораат “doru at”, сараат “sarı at”, ирепчи “karı koca”.
- 4) Sözcükleşmiş söz öbekleri: тимір чол “demir yolu”, иле нимес форма “matar biçimi”

Küçültme Biçimi / Кічиглес форма

Hakas gramerlerinde küçültme ekleri, söz türetmeden ayrı olarak “biçim türeten ekler [Форма пүдирчен хозымнар]” olarak sınıflandırılırlar. Çünkü bu ekler sözcüğün anlamını değiştirmeyip, sadece küçültme ve şefkat anlamı katarlar. Bunlar:

1) [-чах, -чек, -ычах, -ичек]:

Bu ek ünlü ile /y/ ve /n/ dışında ötümlü ünsüz ile biten sözcüklere gelir.

Турачах, соорычах, чазычах, кизичек, чолычах, чилічек vb.

2) [-ах, -ек]

Bu ek /y/ ve /n/ ünsüzü ile biten sözcüklere eklenir.

Адайах, алғайах, көпенек vb.

3) [-ас, -ес]

Bu ek /x/ ve /k/ ünsüzü ile biten sözcüklere eklenir.

Азағас, өдігес, таңағас, харағас vb.

Bu ek, diğer küçültme eklerinin üzerine de gelir: турачағас, хузычағас vb.

Каынаклар:

Korkmaz Z. (2002) *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK

Хакасский язык. Морфология./Под ред. Карпова В.Г. - Учебное пособие (на хакасском языке) для студентов, обучающихся по специальности 021700.02-Филология (Хакасский язык и литература) – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2004.

Патачакова Д.Ф. Хакас тілі. I чардыгы. Лексика, фонетика, морфология: педагогической училище учебник. Пастағызын сыхча = Грамматика хакасского языка. Ч. I. Лексика, фонетика, морфология: Учебник для педагогического училища. Изд. 1-е. – Абакан: Хакас. кн. изд-во, 1955.